

Т. Г. Шевченко в рефлексіях кирило-мефодіївців*

Сергій Світленко

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0003-3313-9036

ResearcherID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета дослідження* – вивчення особистості Т. Г. Шевченка в рефлексіях кирило-мефодіївців. Проаналізовано слідчі справи діячів Кирило-Мефодіївського товариства, епістолярна та мемуарна спадщина учасників українського національного руху та їхніх симпатиків. У *результаті* стверджується, що кирило-мефодіївці мали плідні інтелектуальні контакти з Т. Г. Шевченком, добре знали й вельми шанували його творчість, усвідомлювали важливе значення поета як широкого українського народолюбця, який зробив визначний внесок у національно-культурне відродження українства і творення української національної свідомості. *Доведено*, що діяльність кирило-мефодіївців цілком узгоджувалася зі смислами Шевченківської поетичної творчості, а харизматична особистість Кобзаря органічно увійшла до інтелектуального ядра кирило-мефодіївського кола, справляла на свідому українську молодь потужний морально-психологічний вплив. У середовищі кирило-мефодіївців цінували безкомпромісність, сміливість, радикалізм, глибоку народність Шевченкової поезії. Український патріотизм, вболівання за долю рідного народу об'єднували Т. Г. Шевченка з іншими діячами товариства, незважаючи на деякі ідейні розбіжності. Прогресивна українська молодь цінувала Кобзаря за великий поетичний талант, художню пластику, неординарний мелодійний спів, проникливий розум, глибоку життєву чуттєвість і разом з тим неповторний комізм, гумор та сатиру. Водночас спілкування з ідейними однодумцями

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

надавало Т. Г. Шевченку нове творче натхнення. В зазначений період український поет перебував у стані творчого піднесення. Зроблено висновок, що рефлексії кирило-мефодіївців, особливо М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Г. Л. Андрузького, В. М. Білозерського, М. І. Гулака, О. Д. Тулуба та інших, написані як за життя Т. Г. Шевченка, так і ретроспективно, є важливим історичним джерелом з життя та діяльності Кобзаря – одного з найвизначніших репрезентів української національної еліти. *Емпірична стаття* написана на різноманітних документальних та оповідних першоджерелах, вперше актуалізує проблему історичної пам'яті в українському національному русі початку його культурно-політичного етапу, містить оригінальні узагальнення і висновки стосовно Т. Г. Шевченка як українського народолюбця і провісника української національної ідеї в рефлексіях кирило-мефодіївців. Матеріал статті може мати *практичне застосування* у наукових студіях з історії українського національного руху та освітньому процесі вищої школи.

Ключові слова: український поет, український національний рух, Кирило-Мефодіївське товариство, українська еліта, українська національна свідомість.

Надійшла до редколегії 22.07.2019

Прорецензована 29.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Taras Shevchenko in Reflections of the Cyril and Methodius Society Members*

Serhii Svitlenko

Doctor in History, Professor
ORCID: 0000-0003-3313-9036
ResearcherID: R-5856-2017
svitlenko@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. The article aims to study the personality of Taras Shevchenko in the reflections of the Cyril and Methodius Society Members. The investigators of the figures of the Cyril and Methodius Society, the epistolary and memoir legacy of the participants of the Ukrainian National Movement and their sympathizers are analyzed. As a result, it is argued that the Cyril and Methodius Society Members had fruitful intellectual contacts with T. Shevchenko, knew well and highly respected his work, realized the importance of the poet as a true Ukrainian populist, who made a significant contribution to the national-cultural revival of Ukrainian culture and the creation of a Ukrainian national consciousness. It was proved that the activities of the Cyril and Methodius completely coincided with the meaning of Shevchenko's poetic creativity, while the charismatic personality of Kobzar organically entered into the intellectual core of the Cyril and Methodius Society circle, and made a powerful moral and psychological influence on the conscious Ukrainian youth. Members of the Cyril and Methodius Society appreciated the uncompromisingness, courage, radicalism, and deep folk of Shevchenko's poetry. Ukrainian patriotism, patriotism for the fate of the native people united T. Shevchenko with other figures of the society, despite some ideological differences. Progressive Ukrainian youth valued Kobzar for great poetry talent, artistic plastic, extraordinary melodic singing, penetrating mind, deep vital sensibility and, at the same time, unique comic, humor and satire. At the same time, communicating with ideological supporters gave

* The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".

T. Shevchenko a new creative inspiration. During this period the Ukrainian poet was in a state of creative exaltation. It is concluded that the reflections of the Members of the Cyril and Mefodius Society, especially M. I. Kostomarov, P. O. Kulish, G. L. Andruzsky, V. M. Bilozersky, M. I. Gulak, O. D. Tulub, and others, written as during the life of T. Shevchenko, and retrospectively, is an important historical source of life and activity of Kobzar, one of the most prominent representatives of the Ukrainian national elite. The empirical article is written on various documentary and narrative primary sources, for the first time actualizes the problem of historical memory in the Ukrainian national movement at the beginning of its cultural-political stage, contains the original generalizations and conclusions regarding T. Shevchenko as a Ukrainian nation populist and harbinger of the Ukrainian national idea in reflections of the Cyril and Methodius Society Members. The material of the article may have practical application in scientific studios on the history of the Ukrainian national movement and the educational process of higher education.

Keywords: Ukrainian Poet; The Ukrainian National Movement; The Cyril and Methodius Society; Ukrainian elite; Ukrainian National Consciousness.

Received 24.11.2018

Reviewed 13.12.2018

Accepted 18.12.2018

Постановка проблеми. У середині 40-х рр. XIX ст. розпочався новий етап українського національного руху, який за ідейними та соціальними ознаками можна назвати культурно-політичним, або народолюбним. Знаковим українським осередком тієї доби стало Кирило-Мефодіївське товариство, яке об'єднало у своїх лавах хоча й нечисленних, але потужних інтелектуалів. Помітний вплив серед учасників товариства мав поет Т. Г. Шевченко. Не випадково в доповіді шефа жандармів О. Ф. Орлова царю Миколі I від 26 травня 1847 р. йшлося про те, що «Шевченко набув поміж друзями своїми славу значного малоросійського письменника, а тому вірші його удвічі шкідливі і небезпечні» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 67). Звичайно, ця оцінка вірного царського сановника диктувалася мотивами збереження імперії. Нас же постать Кобзаря цікавить з погляду вивчення українського націотворення та молоді української демократичної еліти, котра тільки-но формувалася. Саме під таким кутом зору представляють дослідницький інтерес рефлексії кирило-мефодіївців стосовно особистості та діяльності Т. Г. Шевченка як українського народолобця і національного провісника. Вивчення цього сюжету проливає додаткове світло на важливі аспекти української інтелектуальної історії середини XIX ст., зокрема на проблему історичної пам'яті в українському національному русі початку його культурно-політичного етапу, на зародження вже в той період української національної свідомості.

Кирило-мефодіївський період в житті та діяльності Т. Г. Шевченка, зокрема інтелектуальні контакти українського поета з братчиками, їхні оцінки особистості та творчості Кобзаря, вже давно ставали предметом вивчення дослідників і утворили цілком певну **історіографію**. Чи не першим звернув увагу на цей сюжет Михайло Чалий, який у праці «Життя і твори Тараса Шевченка», зокрема, процитував П. О. Куліша, що «тоді наш Кобзар був оточений глибоким пошануванням з боку представників малоруської інтелігенції» (Чалий, М., 2011, с. 49).

Різні аспекти взаємозв'язків Т. Г. Шевченка і кирило-мефодіївців викликали значний дослідницький інтерес і в подальшому. Наприкінці XIX ст. продовжив вивчення цих сюжетів О. Я. Кониський – знаний біограф Т. Г. Шевченка, який встановив обставини знайомства українського поета і братчиків, звернув увагу на високі оцінки Шевченкових творів учасниками таємного товариства, зокрема писав про вплив на М. І. Костомарова, П. О. Куліша, інших представників київської прогресивної молоді віршів і мови Т. Г. Шевченка (Кониський, О., 1991, с. 194, 214).

У першій половині ХХ ст. досліджуваної теми тією чи іншою мірою торкалися Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, Д. І. Донцов, В. В. Міяковський. Зокрема, Д. І. Багалій розглядав тему Т. Г. Шевченка і кирило-мефодіївці в історико-літературному ракурсі (Багалій, Д., 1925), М. С. Грушевський вивчав слідчі покази учасників братства (Грушевський, М., 2007), Д. І. Донцов наголошував на розбіжностях П. О. Куліша і Т. Г. Шевченка (Донцов, Д., 2006), а В. В. Міяковський студіював постаті Т. Г. Шевченка і М. І. Костомарова (Міяковський, В., 2011).

У радянській історіографії повоєнного часу тривала дискусія про характер Кирило-Мефодіївського товариства, наявність у ньому різних політичних течій, практичну діяльність братчиків, участь у товаристві Т. Г. Шевченка. Результатом тривалої науково-дослідної роботи стало видання монографії Г. Я. Сергієнка «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» (1983). У дослідженні зібрано й узагальнено чималий конкретно-історичний матеріал, щоправда, автор у дусі тодішніх комуністичних теоретико-методологічних засад пізнання історичного минулого робив наголос на революційному демократизмі Т. Г. Шевченка, акцентував на ідейних розбіжностях між двома течіями в рамках Кирило-Мефодіївського товариства: революційно-демократичною під проводом Т. Г. Шевченка і ліберально-буржуазною, реформістсько-поміркованою на чолі М. І. Костомаровим і П. О. Кулішем (Сергієнко, Г. Я., 1983, с. 16–19, 176–179). Неупереджений аналіз джерел показує надуманість подібних стереотипів радянської історіографії.

В українській історіографії останніх десятиліть життя та діяльність Т. Г. Шевченка періоду його другої поїздки в Україну 1845–1847 рр. розглядали як в узагальнюючих дослідженнях Н. Горбача (Горбач, Н., 2005), І. Дзюби (Дзюба, І., 2008), П. Жура (Жур, П., 2003), П. Зайцева (Зайцев, П., 2004), так і в конкретних розвідках з вивчення історії взаємодії Т. Г. Шевченка і Кирило-Мефодіївського братства. З цього погляду викликають дослідницьку зацікавленість праці Л. Г. Іванової (Іванова, Л. Г., 2011), Є. М. Луняка (Луняк, Є. 2005), В. Яременка (Яременко, В., 2006). Так, сучасний історик й історіограф Є. М. Луняк на основі аналізу сучасного стану історіографічної розробки теми цілком слушно стверджує, що вивчення цієї проблематики припиняти ще зарано (Луняк, Є., 2005). З цією точкою зору сходяться дослідження В. Яременка, який у своїх статтях порушував питання про необхідність подолання історіографічних стереотипів (Яременко, В., 2006; Яременко, В., 2007).

Зазначені праці наводять автора на думку, що тема перебування Т. Г. Шевченка в кирило-мефодіївському колі заслуговує на сучасне

ретельне прочитання. І справа не тільки у формальній належності Кобзаря до Кирило-Мефодіївського товариства. Цілком зрозуміло, що у братчиків не було якихось членських квитків учасників товариства. Для нас вельми важливо зрозуміти, як дух Шевченкової поезії та його особистість впливали на ідеологію та соціальну практику першого українського таємного товариства і водночас простежити зворотний вплив братчиків на Кобзаря.

У цьому контексті розкриття теми «Т. Г. Шевченко в рефлексіях кирило-мефодіївців» уявляється вельми продуктивною. Адже прижиттєві та меморіальні (у спогадах) оцінки Кобзаря діячами, причетними до кирило-мефодіївського кола однодумців, представляють значний інтерес, оскільки дозволяють рельєфніше усвідомити, ким український поет був для братчиків і краще зрозуміти його вплив і значення для молодого українського національного руху, який ідейно й інституційно тільки-но зароджувався як демократичний, народолюбний. Висвітлення постаті непересічного українського поета і мислителя крізь призму оцінок його однодумців дозволяє пролити додаткове світло на особливості тодішнього формування української національної свідомості та історичної й національної пам'яті, а ця проблематика не втратила суспільної актуальності й нині. Тому **метою даної статті** є вивчення особистості Т. Г. Шевченка в рефлексіях кирило-мефодіївців. **Джерельну базу** розвідки становлять слідчі справи діячів Кирило-Мефодіївського товариства, епістолярна та мемуарна спадщина братчиків та наближених до їхнього кола.

Розпочинаючи **виклад основного матеріалу**, зазначимо, що висока оцінка таланту Кобзаря в середовищі учасників таємного товариства підтверджується численними матеріалами самих кирило-мефодіївців, що відклалися у слідчих справах. Зокрема, в опублікованій справі М. І. Гулака знаходимо лист В. М. Білозерського до М. І. Гулака від 1 травня 1846 р., в якому автор, висловлюючи жаль з приводу своєї відсутності на чергових зборах учасників товариства, назвав Т. Г. Шевченка геніальною людиною, «котра здатна угадувати потреби народу і навіть цілого століття...» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 105).

Зазначена фраза опинилася серед виписок із паперів заарештованого М. І. Гулака, зроблених у III відділенні для царя Миколи I (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 92). У контексті цього уривка цікавим є лист того самого В. М. Білозерського до М. І. Гулака, написаний у проміжку між 14 вересня і 1 жовтня 1846 р., де автор просив адресата сповістити детально про Тараса Григоровича, його місце перебування та заняття (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 101). Цікаво, що вищезазначена

оцінка творчості Т. Г. Шевченка стала предметом запитання на допиті М. І. Гулака в III відділенні 18 березня 1847 р. Цей діяч Кирило-Мефодіївського товариства відповів жандармам, що, імовірно, В. М. Білозерський вважав Т. Г. Шевченка великим поетом (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 131). Повторно питання про оцінку В. М. Білозерським Т. Г. Шевченка постало на допиті М. І. Гулака 1 квітня 1847 р. На вже знайоме запитання М. І. Гулак відповів, що В. М. Білозерський вважав Т. Г. Шевченка незвичайною людиною за його великий поетичний талант (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 147).

У матеріалах слідства містяться непоодинокі факти того, що кирило-мефодіївці мали у своєму розпорядженні твори Т. Г. Шевченка і працювали над ними. Так, під час обшуку в М. І. Костомарова був вилучений друкований «Кобзар» Т. Г. Шевченка та рукопис цього самого твору, написаний польськими літерами й чудово ілюстрований (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 249, 275). У В. М. Білозерського жандарми вилучили список поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 388).

Представляють інтерес рефлексії кирило-мефодіївців стосовно ідейних поглядів Т. Г. Шевченка, зафіксовані слідством. Звичайно, аналізуючи їх, не можна вести мову про повну вірогідність цих свідчень. Адже однодумці по таємному товариству часто виказували далеко не все на жандармських допитах. Утім, навіть при цьому збереглися вельми цікаві деталі. У протоколі допиту кирило-мефодіївця О. Д. Тулуба від 30 березня 1847 р. знаходимо дуже важливі свідчення, що в колі учасників товариства обговорювали такі теми, як відродження української мови, особливості рис українського характеру, зокрема таких, як любов до батьківщини. У цьому самому контексті братчики вели розмови про Шевченкові твори «Кобзар» і «Гайдамаки», які сприяли відродженню рис української народності та її мови (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 3, с. 180). У протоколі допиту М. І. Костомарова в III відділенні від 15 квітня 1847 р. міститься така характеристика Т. Г. Шевченка: «Про слов'янство він зовсім не піклувався ані в хорошому, ані в дурному сенсі, а був полум'яним малоросом до крайності і грубого характеру, але про політичне буття Малоросії у вигляді держави не мовив» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 277).

Наведені свідчення дають можливість стверджувати, що кирило-мефодіївці цілком усвідомлювали важливе значення особистості та творчості Т. Г. Шевченка як українського народолюбця, який сприяв національно-культурному відродженню українства. Власне, такий

висновок зроблено і у проекті доповіді шефа жандармів О. Ф. Орлова від травня 1847 р., де Т. Г. Шевченко називався поміж своїх ідейних однодумців як такий, що належав до українофілів, полум'яно зайнятих думкою про відновлення мови і літератури України, про поліпшення її побуту (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 306–307).

Про помітний інтерес до творчості Т. Г. Шевченка свідчить лист В. М. Білозерського до О. В. Марковича від грудня 1846 р. про літературні вечори в Полтаві у В. А. Скалона, одруженого на доньці поета Капніста, на яких, зокрема, читалися вірші Кобзаря (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 3, с. 91–92). Є свідчення високої оцінки поезії Т. Г. Шевченка учнем П. О. Куліша, вільним слухачем Санкт-Петербурзького університету, уродженцем Чернігівської губернії П. Я. Сердюковим. У листі до свого учителя, як видно з відношення О. Ф. Орлова до С. С. Уварова, від 5 червня 1847 р. він писав, що коли читав твори Т. Г. Шевченка, відчував якусь «вищу силу поезії» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 3, с. 172).

Кирило-мефодіївець В. М. Білозерський на допиті 24 квітня 1847 р., заперечуючи поширення Т. Г. Шевченком будь-яких патріотичних бажань чи переконань, все ж таки визнав, що той вболівав за становище селян і висловлював досаду на поміщиків. Водночас він навів прикметну Шевченкову фразу: «Я нічого не хочу – тільки щоб люди свого не цурались». На підтвердження цього В. М. Білозерський свідчив також про любов Кобзаря до українських пісень, котрі ставив вище всіх своїх творів (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 1, с. 406).

Значний дослідницький інтерес викликають мемуарні рефлексії кирило-мефодіївців про Т. Г. Шевченка. До такого роду джерел слід віднести деякі спомини М. І. Костомарова. У «Спогаді про двох малярів» (1861) Микола Іванович пригадував своє знайомство з Кобзарем у Києві в 1845 р. Тоді у нього відразу ж сформувався образ Т. Г. Шевченка як уособлення «дуже чесного і доброго малороса». Велике враження на М. І. Костомарова справили недруковані вірші Кобзаря, які читалися ним своєму новому товаришу. «Я побачив, – пригадував Микола Іванович, – що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплює було зазирнути туди!!!» Отже, органічною частиною образу Т. Г. Шевченка в усвідомленні М. І. Костомарова було його українське народолюбство з правдивістю і сміливістю у змалюванні життя українського народу (Костомаров, М. І., 1982в, с. 133).

На думку М. І. Костомарова, Кобзар був глибоко народним поетом, більше того, «Шевченко як поет – це був сам народ, що продовжував свою поетичну творчість», «Шевченко був обранцем народу». Водночас Микола Іванович зазначав, що, будучи українським (малоруським) поетом за своєю формою і мовою, Кобзар разом із тим належав до загальноросійських поетів, а «поезія Шевченка зрозуміла і рідна великоросам».

На початку 1860-х рр. у свідомості М. І. Костомарова утвердилася концепція двох руських народностей, а тому не дивно, що й образ українського поета усвідомлювався крізь призму того, що «ні великороси без малоросів, ні останні без перших не можуть успішно розвиватися». За словами М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченко розумів це як поет народний і тому його почуття «не були ніколи, навіть у найтяжчі хвилини життя, осквернені ні вузькою, грубою неприязню до великоруської народності, ні донкіхотськими мареннями про місцеву політичну незалежність: найменшої тіні чогось подібного не помічаємо в його поетичних творах» (Костомаров, М. І., 1982в, с. 134, 135, 136).

Не менш цікавими є «Споминки про Шевченка» (1875) М. І. Костомарова. На відміну від попередніх спогадів, Микола Іванович тут датував особисте знайомство з українським поетом травнем 1846 р., яке тривало до січня 1847 р., коли Кобзар виїхав у Чернігівську губернію до своїх знайомих. За словами М. І. Костомарова, який в той час читав багато кобзаревих рукописних творів, «то була пора найвищого розвитку поетичного таланту Шевченка, апогей його обдаровань і діяльності». Тоді поет був у розквіті своїх життєвих сил, належав до палких патріотів української народності, найбільше співчував долі простого народу і мріяв про його звільнення від поміщицького гніту. Т. Г. Шевченко не соромився свого селянського походження, але не любив розповідати про своє дитинство, про обставини звільнення з кріпацької неволі. Можливо тому автор споминок і зазначав, що не міг похвалитися особливою близькістю з поетом. М. І. Костомаров засвідчував, що, попри брак освіти, Кобзар мав свіжий і багатий природний розум та належав до цікавих співбесідників, дотепно жартував, гострословив, потішав співрозмовників веселими оповідями (Костомаров, М. І., 1982 г, с. 145–146).

Для усвідомлення образу Кобзаря кирило-мефодіївських часів заслуговує на увагу й лист М. І. Костомарова до видавця-редактора «Русской старины» М. І. Семевського від 9 грудня 1879 р. У цьому джерелі йшлося про дружбу з українським поетом упродовж невеликого проміжку часу й до того ж ця близькість «була майже виключно літературна». Початок взаємин українських діячів Микола Іванович датував квітнем 1846 р., коли хтось із знайомих прийшов до М. І. Кос-

томарова, котрий мешкав у Києві на Хрещатику, на розі Бессарабської площі, в будинку Сухоставського, з Тарасом Григоровичем.

Щира натура Кобзаря з його простодушністю і проникливістю, добросердим гумором і безжурною веселістю, перемішані з сумом, ідеалізмом з практичною розсудливістю, заповонила серце М. І. Костомарова. Відтоді до червня 1846 р. Т. Г. Шевченко кілька разів бував у свого однодумця, читав йому свої рукописні вірші, доводячи співбесідника «до цілковитого захоплення». З іншого боку, М. І. Костомаров, якого «глибоко полонила ідея слов'янської взаємності, духовного спілкування народів слов'янського племені», провадив ці ідеї поету і почув від нього «найзахопленіше співчуття». Саме це найбільше зблизило двох українських інтелектуалів (Костомаров, М. І., 1982б, с. 138–139).

«Автобіографія» М. І. Костомарова містить деякі уточнення зустрічей М. І. Костомарова і Т. Г. Шевченка. З тексту цього джерела можна припустити, що знайомство двох діячів могло відбутися ще взимку 1846 р. Адже Микола Іванович писав: «Нерідко ми просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі, а з приходом весни часто зустрічалися у невеличкому садочку Сухоставських, який мав суто малоруський характер...». На цих зустрічах частими співбесідниками були М. І. Гулак, В. М. Білозерський, О. В. Маркович, вчитель Д. П. Пильчиков, професор колишнього Кременецького ліцею С. Ф. Зенович (Костомаров, М. І., 1982а, с. 148).

Лист М. І. Костомарова до М. І. Семевського містить свідчення продовження зустрічей з Т. Г. Шевченком і восени 1846 р. Але особливу цінність має згадка про збори у їхнього однодумця М. І. Гулака у перший день свята Різдва Христового, тобто на початку 1847 р., за участю М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка та одного поміщика з Полтавської губернії, колишнього вихованця Харківського університету. У цьому контексті цікавою є згадка в «Автобіографії» М. І. Костомарова про його давнього знайомого, колишнього студента Харківського університету, поміщика Гадяцького повіту Полтавської губернії М. І. Савича. У ході цієї зустрічі йшлося про справи слов'янського світу, висловлювалися сподівання на майбутнє об'єднання слов'янських народів у єдину федерацію державних суспільств. При цьому М. І. Костомаров висловлювався на користь заснування ученого слов'янського товариства, яке стало б засобом налагодження взаємин між слов'янськими народами. Ця думка здобула загальне схвалення учасників. До того ж однодумці вели мову про історію України (Малоросії), особливо про епоху Б. Хмельницького.

Всі ці думки були підслухані студентом О. М. Петровим, котрий доповів про зазначені збори жандармам, а ті зробили висновок про

існування таємного політичного товариства. Незабаром М. І. Костомаров, Т. Г. Шевченко й інші кирило-мефодіївці були піддані арештам. Поета вислали до Оренбурзького краю рядовим із заборonoю писати й малювати (Костомаров, М. І., 1982б, с. 139–141; Костомаров, М. І., 1982а, с. 148).

В «Автобіографії» М. І. Костомарова також ішлося про зустріч у М. І. Гулака, де, зокрема, вели мову про слов'янську ідею, про майбутню федерацію слов'янських народів. Там само згадувалося про необережність М. І. Гулака, який відкрив студенту О. М. Петрову «найпотаємніші думи і розповіді про наш давній намір заснувати товариство». М. І. Костомаров пригадав, що в цей час написав «великий твір про слов'янську федерацію, намагаючись дотриматись у викладі біблійного тону», тобто програму таємного Кирило-Мефодіївського товариства «Закон Божий», або «Книгу буття українського народу». М. І. Костомаров розлучився з М. І. Гулаком та Т. Г. Шевченком наприкінці січня 1847 р. (Костомаров, М. І., 1982а, с. 148, 149).

«Автобіографія» М. І. Костомарова представляє інтерес і для усвідомлення вдачі українського поета, його характеру у тяжкий період арешту і проведення слідства у справі таємного товариства. Так, Микола Іванович пригадував, що Т. Г. Шевченко з усіх тих, кого викликали для очних ставок, «вирізнявся безтурботною веселістю і жартівливістю», всіяко підтримував своїх однодумців. Це є свідченням великої внутрішньої сили поета як особистості (Костомаров, М. І., 1982а, с. 149).

Поряд із М. І. Костомаровим важливі рефлексії про Т. Г. Шевченка періоду Кирило-Мефодіївського товариства залишив П. О. Куліш. 31 березня 1847 р. він у листі до П. О. Чуйкевича із Варшави, пишучи про своє одруження та подорож за кордон, у захопленні вказував про свою дружину: «Так, я щасливий своєю жінкою: така украї [н] ка, що просто захоплення! Шевченка напам'ять знає ...» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 2, с. 32). Це є ще одним додатковим свідченням того, що в кирило-мефодіївському колі творчість Кобзаря була добре знаною й цінувалася. Підтвердженням сказаного є й лист М. О. Максимовича з Санкт-Петербурга від 18 лютого 1847 р. до П. О. Куліша, в якому автор виказав свою радість у тому, що Пантелеймон Олександрович знайшов під час свого перебування у Києві таких «дорогоцінних людей», як Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 2, с. 33).

Свою ідейну близькість до Т. Г. Шевченка П. О. Куліш підтвердив на допиті в III відділенні 16 квітня 1847 р., коли визнав, що разом із М. І. Костомаровим та Т. Г. Шевченком належав до діячів («действователів»), котрі вважали важливим для розвитку українського наро-

ду організацію шкіл для простолюдинів та поширення поміж народу загальної грамотності. Ці самі діячі разом із Кобзарем сприяли усвідомленню того, що необхідно зберігати народну фольклорно-етнографічну спадщину (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 2, с. 51). У Журналі слідства III відділення у справі Кирило-Мефодіївського товариства від 14 квітня 1847 р. стверджувалося, що П. О. Куліш визнавав Т. Г. Шевченка «найбільшим поетом» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 3, с. 345).

Вельми цікавими є оцінки П. О. Кулішем особистості і творчості Т. Г. Шевченка того періоду в його автобіографічній праці «Жизнь Куліша», що була писана у серпні 1867 р. За двадцять років після описуваних подій П. О. Куліш широ зізнавався, що, попри емоційно-психологічні розбіжності між ним і Т. Г. Шевченком, «зносив його (поета. – С.С.) норови ради його таланту». Очевидно, в основі взаємного міжособистісного компромісу двох діячів у кирило-мефодіївський період лежала їхня обопільна ідейна належність до українського народолюбства. Про це П. О. Куліш писав так: «Глибина чуття своєї народності була у обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хоч у і м у ш у» (Куліш, Пантелеймон, 1998а, с. 249, 264).

Надзвичайно цінними для усвідомлення образу Т. Г. Шевченка є розмисли про нього П. О. Куліша в «Історичному оповіданні», яке вперше було надруковане як передмова до його збірки «Хуторна поезія» в 1882 р. Оповідуючи про період 1847 р., автор стверджував, що почув у той час в Україні «високі ноти національної кобзи». А ця фраза свідчила про наявність прикмет нової національної свідомості, що починала формуватися в середовищі інтелігенції. Зазначене явище Пантелеймон Олександрович пов'язував і з творчістю Т. Г. Шевченка, котрий на той час був вже не просто кобзарем, а «національним пророком». «Справді, – писав П. О. Куліш, – наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли заруку своєї будучини». З його слів, прогресивна частина київської інтелігенції «обгортала українського барда (тобто Шевченка. – С. С.) глибоким почитанням». Особисто для П. О. Куліша «сяєво духу» Кобзаря «було чимся надприродним...» (Куліш, П. О., 1998б, с. 363–364).

Емоційний вплив Т. Г. Шевченка на українську народолюбну молодь був незвичайно потужним, адже поет розгортав широку і правдиву картину народного життя чарівною силою свого поетичного слова. Так, сам П. О. Куліш знав «Шевченкові плачі та пророкування» напам'ять. Така любов до Шевченкового слова була притаманна для всієї української народолюбної молоді, котра знала поезію Кобзаря як «Отче наш». Щедре Шевченкове обдарування виявлялося не тільки в не-

пересічній поезії, а й у неповторному мелодійному співі, в харизматичній натурі з її проникливим розумом, глибоким почуттям і водночас комізмом, гумором та сатирою (Куліш, П. О., 19986, с. 364, 366, 368–370).

Ще одним прихильником творчості Т. Г. Шевченка був кирило-мефодіївець О. О. Навроцький. 15 травня 1847 р. в III відділенні відбулася його очна ставка з В. М. Білозерським, І. Я. Посядою, Г. Л. Андрузьким і О. М. Петровим. Г. Л. Андрузький дав показання, що О. О. Навроцький знав напам'ять вірші Т. Г. Шевченка та мав у себе твори поета, а О. М. Петров підтвердив той факт, що цей самий діяч читав вірші Кобзаря «Сон» і «І мертвим, і живим...». Під тиском цих звинувачень Олександр Навроцький був змушений визнати, що дійсно читав «І мертвим, і живим...» («Послание к землякам...»), а зтім зізнався, що знав зміст вірша «Сон» (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., т. 2, с. 390–391).

Представляє інтерес протокол допиту кирило-мефодіївця Г. Л. Андрузького в III відділенні від 14 квітня 1847 р. Як видно з цього документа, в таємному товаристві була головна мета, сутність якої полягала в об'єднанні слов'ян воедино за зразком США або конституційної Франції, та малоросійська (таємна) ідея, що виявлялася у прагненні відновлення Гетьманщини, або окремої, або у складі слов'янщини. За зізнанням Г. Л. Андрузького, представниками цієї малоросійської мети «у вищому ступені» були Т. Г. Шевченко та П. О. Куліш (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 2, с. 501). Це цілком певно характеризує українського поета як громадського діяча, послідовного українолюбця.

На тому самому допиті Г. Л. Андрузький надав цікаві показання щодо впливу Т. Г. Шевченка на кирило-мефодіївців, до яких він залучав М. І. Гулака, М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, І. Я. Посяду, О. В. Марковича, О. О. Навроцького, В. М. Білозерського, Д. П. Пильчикова, Є. В. Судовщикова, М. І. Савича. На думку Г. Л. Андрузького, приїхавши з Санкт-Петербурга, Т. Г. Шевченко оживив таємне товариство, спонукаючи його до більшої діяльності. Адже його поетична слава «гриміла по всій Малоросії, його ставили вище Жуковського, сподівалися мати в ньому свого Шиллера». Зокрема, сам Георгій Львович перебував під великим впливом Шевченкового слова, плакав, читаючи його «Думи» та «Катерину». Поезії «Кавказ», «Сон», «І мертвим, і живим...», які поет привіз зі столиці імперії, декламувалися Т. Г. Шевченком на вечорах, що влаштовувалися М. І. Костомаровим у присутності кирило-мефодіївців. Характерно, що на одному вечорі у М. І. Костомарова Т. Г. Шевченко називав усіх монархістів негідниками.

Діячі таємного товариства у захопленні вивчали напам'ять твори Кобзаря. Одним із них був О. О. Навроцький, який, за показаннями Г. Л. Андрузького, напам'ять знав твори Т. Г. Шевченка. До не менших симпатиків творчості Кобзаря належав І. Я. Посяда, який почитав Т. Г. Шевченка великим поетом, цікавився його творами (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 2, с. 501, 503, 504, 505, 506).

У Журналі слідства III відділення у справі Кирило-Мефодіївського товариства від 12 квітня 1847 р. звернуто увагу на ширі зізнання Г. Л. Андрузького, який вважав, що в таємному товаристві було два керівних діячів – М. І. Костомаров та Т. Г. Шевченко, перший з яких репрезентував помірковану партію, а другий – непомірковану (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, Т. 3, с. 342–343). У тому самому документі від 21 квітня 1847 р. наводилося твердження Т. Г. Шевченка, що М. І. Костомаров, П. О. Куліш та В. М. Білозерський поважали його тільки тому, що їм подобалися його вірші. Але з листів цих самих осіб цілком видно, що повага їх перевершувала міру достоїнства віршів поета. Молодим людям подобалися, насамперед, його сміливість та радикальні думки, за якими вони могли вважати поета важливим для себе знаряддям для поширення своїх ідей (Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990, т. 3, с. 355).

Важливі деталі образу Кобзаря містять спогади діячів, які належали до симпатиків кирило-мефодіївського кола. Одним із них був польський письменник, а згодом учасник польського повстання 1863 р. Юліан Беліна-Кенджицький, який залишив цікаві споминки «У Шевченка в Києві. 1846 р.». З них видно, що Т. Г. Шевченко прагнув сам і спонукав М. І. Костомарова популяризувати ідеї товариства серед прогресивного слов'янства. Ю. Беліна-Кенджицький брав участь в одній цікавій розмові за участю цих двох українських діячів. Польський письменник згадував, як за наполяганням Т. Г. Шевченка М. І. Костомаров у його присутності розпочав обережну розмову про утворення братства слов'янських учених, яке «нехай стелить дорогу до кращого майбутнього – до федерації слов'ян», що являтиме собою одне велике політичне тіло. В ході бесіди з'ясувалося, що між двома українськими діячами існували різні підходи до майбутньої слов'янської федерації. Так, Т. Г. Шевченко не поділяв точку зору М. І. Костомарова, щоб слов'янське об'єднання відбувалося «під одним православним царем і в одній православній вірі». Великий поет добре усвідомлював, що за умов значних розбіжностей в межах однієї слов'янської родини справа творення федерації буде дуже непростою (Беліна-Кенджицький, Ю., 1982, с. 156–157).

Ближче знайомство Ю. Беліна-Кенджицького з Т. Г. Шевченком показало, що «український поет до поляків дуже нерівно був настроє-

ний». З одного боку, він засуджував їх за минуле, за експлуатацію українських селян, але, з іншого – цінував їх за «висоту манер, гуманні почування... та любов і безмежне пожертвування ідеї вольності». Негативні висловлювання щодо поляків у Кобзаря були книжними, водночас він охоче і широко спілкувався з польськими діячами на особистісному рівні (Беліна-Кенджицький, Ю., 1982, с. 158).

Цікаву згадку про Т. Г. Шевченка, про його вплив на однодумців залишив український фольклорист та етнограф Микола Михайлович Білозерський – рідний брат кирило-мефодіївця Василя Михайловича Білозерського. У своїх записах «Тарас Григорович Шевченко за спогадами різних осіб (1831–1861 рр.)» він пригадав оповідь поміщика Василя Васильовича Тарновського-батька, який влаштував у Києві 1840-х рр. літературні вечори. На цих зібраннях бували друзі і знайомі В. В. Тарновського, в тому числі В. М. Білозерський, М. І. Костомаров, Т. Г. Шевченко та інші люди цього кола. М. М. Тарновський-батько оповідав М. М. Білозерському, яке величезне враження на присутніх справив вірш Кобзаря «Посланіє до земляків», прочитаний великим поетом. Шевченкове слово скинуло з п'єдесталу і поставило на належні місця козацьких гетьманів.

Т. Г. Шевченко раніше за інших усвідомив справжню роль «ясновельможних» в українській історії і сприяв тому, щоб у свідомості кирило-мефодіївців козаколюбство й гетьманолубство змінилося на українолюбство. Взагалі особистість українського поета з його харизмою діяла на присутніх магнетично. Так, за згадками М. М. Білозерського, Т. Г. Шевченко, гостюючи в українських діячів кирило-мефодіївського кола в Борзенському повіті Чернігівської губернії 1847 р., «тішив їх слух своїм чарівним співом і забавляв гумористичними анекдотами» (Білозерський, М. М., 1982, с. 163–165).

У середині 1840-х рр. особистість Т. Г. Шевченка та його вірші вже користувалися достатньо широкою популярністю. Молодий чиновник канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова М. Д. Шигарін у своїх «Спогадах киян про Шевченка та його часи», згадуючи період 1844–1845 рр., зазначав, що тоді у Києві Шевченкові вірші читали з особливим захопленням у багатьох гуртках, найбільше українці, але й студенти інших національностей. Дехто з шанувальників поета вчив тоді українську мову, щоб читати й розуміти творчість Кобзаря. Друкованих книжок не вистачало, а тому Шевченкові твори ходили в рукописах.

Сам М. Д. Шигарін провів не один вечір за переписуванням віршів для себе і для своїх знайомих, яким надсилав їх у провінцію. Та й сам Т. Г. Шевченко іноді виїздив із Києва на Полтавщину, мав повсюдну популярність і співчуття, навіть благоговіння. Характерно, що

молодий чиновник генерал-губернаторської канцелярії М. Д. Шигарін постраждав за наявність у нього рукопису віршів Т. Г. Шевченка і лише через заступництво втратив лише місце служби, а не пішов у солдати. За спогадами Миколи Шигаріна, про арешт Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова та інших братчиків в Києві вели мову постійно і скупі, але пошепки (Шигарін, М. Д., 1982, с. 169–171).

Висновки. Аналіз слідчих справ, епістолярних та мемуарних даних дає можливість стверджувати, що кирило-мефодіївці мали плідні інтелектуальні контакти з Т. Г. Шевченком, добре знали й вельми шанували його творчість, повною мірою розуміли вагоме значення Кобзаря як щирого українського народолобця, який зробив важливий внесок у національно-культурне відродження українства і формування української національної свідомості. Важливо, що помисли й діяльність кирило-мефодіївців були просякнуті духом Шевченкового слова, а харизматична особистість Кобзаря органічно увійшла до інтелектуального ядра кирило-мефодіївського кола, справляла на свідому українську молодь потужний морально-психологічний вплив.

Серед кирило-мефодіївських братчиків особливо цінувались безкомпромісність, сміливість, радикалізм, глибока народність Шевченкових поетичних творів. Українолюбність і народолобність поглядів об'єднували Т. Г. Шевченка з іншими діячами товариства, незважаючи на деякі ідейні розбіжності, які не слід перебільшувати. Окрім того, Кобзар полонив серця прогресивної української молоді своєю неповторною натурою, яка прекрасно виявлялась не тільки у великому поетичному таланті, а й у художній пластиці, неординарному мелодійному співі, проникливому розумі, глибокій життєвій чуттєвості і разом з тим була сповнена неповторного комізму, гумору та сатири. Водночас спілкування з братчиками надавало Кобзарю нові творчі імпульси, то ж не випадково в кирило-мефодіївський період Т. Г. Шевченко перебував у стані творчого піднесення. Рефлексії кирило-мефодіївців, особливо М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Г. Л. Андрузького, В. М. Білозерського, М. І. Гулака, О. Д. Тулуба та інших, написані як за життя Кобзаря, так і ретроспективно, є важливим історичним джерелом з життя та діяльності Т. Г. Шевченка як одного з найвизначніших репрезентантів того покоління української національної еліти, що за своїм світоглядом належала до українських народолобців. Окрім того, ці рефлексії є чудовим свідченням того, що непересічна особистість великого українського поета не тільки мала потужний вплив на кирило-мефодіївців, а й добре зберігалася в історичній пам'яті свідомого українства впродовж десятиліть потому.

Бібліографічні посилання

- Багалій, Д., 1925. *Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці*. Історико-літературна розвідка. Харків: ДВУ.
- Беліна-Кенджицький, Ю., 1982. У Шевченка в Києві. 1846 р. В: Дзевєрін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 153–159.
- Білозерський, М. М., 1982. Тарас Григорович Шевченко за спогадами різних осіб (1831–1861 рр.). В: Дзевєрін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 162–168.
- Бутич, М. І., Глизь, І. І., Франко, О. О., упоряд., 1990. *Кирило-Методіївське товариство: у 3 т.* Київ: Наукова думка.
- Горбач, Н., 2005. *Життя та творчість Тараса Шевченка*. Львів: Каме-няр.
- Грушевський, М., 2007. Матеріали до історії Кирило-Методіївського братства. Признання кирило-методіївців. В: Грушевський, М. С., 2007. *Твори: у 50 т.* Львів: Світ, т. 8, с. 387–528.
- Дзюба, І., 2008. *Тарас Шевченко: життя і творчість*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Донцов, Д., 2006. Два антагоністи (П. Куліш і Т. Шевченко). *Дивослово*, № 4, сс. 54–59.
- Жур, П., 2003. *Труди і дні Кобзаря*. Київ: Дніпро.
- Зайцев, П., 2004. *Життя Тараса Шевченка*. 2-е вид. Київ: Обереги.
- Іванова, Л. Г., 2011. Тарас Шевченко і Кирило-Методіївське братство. В: Іванова, Л. Г., 2011. *Українська суспільно-політична думка XVIII – XIX ст.: напрямки, форми, тенденції*. Наукові розвідки. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, с. 184–192.
- Кониський, О., 1991. *Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя*. Київ: Дніпро.
- Костомаров, М. І., 1982а. Автобіографія (Уривки). В: Дзевєрін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 148–153.
- Костомаров, М. І., 1982б. Лист до видавця-редактора «Русской старины» М. І. Семєвського. В: Дзевєрін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 138–145.
- Костомаров, М. І., 1982в. Спогад про двох малярів. В: Дзевєрін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 130–137.
- Костомаров, М. І., 1982г. Споминки про Шевченка. В: Дзевєрін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 145–147.
- Куліш, П., 1998а. Життя Куліша. В: Куліш, П., 1998. *Твори: в 2 т.* 2-ге вид. Київ: Наукова думка, т. 1 (Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади), с. 234–264.
- Куліш, П., 1998б. Історичне оповідання. В: Куліш, П., 1998. *Твори: в 2 т.* 2-ге вид. Київ: Наукова думка, т. 1 (Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади), с. 359–381.
- Луняк, Є. М., 2005. Українськість кирило-методіївців. *Україна соборна*. Збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАН України, вип. 2, ч. 1 (Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні), с. 66 – 70.

Луняк, Є., 2004. Т. Г. Шевченко як кирило-мефодіївець: історіографічний образ. *Тарас Шевченко і народна культура*. Збірник праць Міжнародної (35-ої) наукової Шевченкової конференції, 20–22 квітня 2004 р. 190-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка присвячується: у 2 кн. Черкаси, кн.1, с. 176–181.

Луняк, Є., 2005. Кирило-Мефодіївське товариство: дослідження припиняти рано. *Література та культура Полісся*. Збірник наукових праць. Ніжин, вип. 28 (Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні), с. 77–81.

Міяковський, В., 2011. Шевченко і Костомаров. *Хроніка–2000*. Український культурологічний альманах. Київ, вип. 4 (86), ч. 2, с. 296–312.

Сергієнко, Г. Я., 1983. *Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство*. Київ: Наукова думка.

Чалий, М., 2011. *Життя і твори Тараса Шевченка (Звід матеріалів до його біографії)*. Київ: Веселка.

Шигарін, М. Д., 1982. Спогади киян про Шевченка та його часи (Уривки). В: Дзеверін, І. О., ред., 1982. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 169–171.

Яременко, В., 2006. Питання участі Тараса Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві за історіософським виміром: долання стереотипів. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог; Торонто; Нью-Йорк, вип. 7, с. 496 – 517.

Яременко, В., 2007. Тарас Шевченко та Кирило-Мефодіївське братство: долання стереотипів. *Київська старовина*, № 2, сс. 59–77.

References

Bahaliy, D., 1925. *T. H. Shevchenko i Kyrylo-Metodiyivtsi. Istoryko-literaturna rozvidka [T. G. Shevchenko and Members of the Cyril and Methodius Society. Historical and literary research]*. Kharkiv: DVU (in Ukrainian).

Belina-Kendzhyts'kyu, Yu., 1982. U Shevchenka v Kyuevi. 1846 r. [Visiting Shevchenko in Kiev. 1846]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Sphady pro Tarasa Shevchenka [Memories about Taras Shevchenko]*. Kyiv: Dnipro, pp. 153–159 (in Ukrainian).

Bilozers'kyu, M. M., 1982. Taras Hryhorovych Shevchenko za spohadamy riznykh osib (1831–1861 rr.) [Taras Hryhorovych Shevchenko according to the memoirs of different persons (1831–1861)]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Sphady pro Tarasa Shevchenka [Memories about Taras Shevchenko]*. Kyiv: Dnipro, pp. 162–168 (in Ukrainian).

Horbach, N., 2005. *Zhyttya ta tvorchist' Tarasa Shevchenka [The life and work of Taras Shevchenko]*. Lviv: Kamenyar (in Ukrainian).

Hrushevs'kyu, M., 2007. Materialy do istoriyi Kyrylo-Mefodiyivtsiv [Materials for the History of the Cyril and Methodius Brotherhood. Confessions from members of the Cyril and Methodius Society]. In: Hrushevs'kyu, M. S., 2007. *Tvory: u 50 t. [Works: in 50 vols]*. Lviv: Svit, vol. 8, pp. 387–528 (in Ukrainian).

Dontsov, D., 2006. Dva antahonisty (P. Kulish i T. Shevchenko) [Two antagonists (P. Kulish and T. Shevchenko)]. *Dyvoslovo*, no. 4, pp. 54–59 (in Ukrainian).

Dzyuba, I., 2008. *Taras Shevchenko: zhyttya i tvorchist'* [Taras Shevchenko: the life and art]. Kyiv: Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya (in Ukrainian).

Zhur, P., 2003. *Trudy i dni Kobzarya* [Kobzar's works and days]. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Zaytsev, P., 2004. *Zhyttya Tarasa Shevchenka* [The life of Taras Shevchenko]. 2nd edition. Kyiv: Oberehy (in Ukrainian).

Ivanova, L. H., 2011. Taras Shevchenko i Kyrylo-Mefodiyivs'ke bratstvo [Taras Shevchenko and the Cyril and Methodius Brotherhood]. In: Ivanova, L. H., 2011. *Ukrayins'ka suspil'no-politychna dumka XVIII – XIX st.: napryamky, formy, tendentsiyi* [Ukrainian sociopolitical thought of the 18th – 19th centuries: directions, forms, tendencies]. Scientific Investigations. Kyiv: Publishing House of the M. P. Dragomanov National Pedagogical University, pp. 184–192 (in Ukrainian).

Butych, M. I., Hlyz', I. I., Franko, O. O., compilers, 1990. *Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo* [The Cyril and Methodius Society]: in 3 vols. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Konys'kyi, O., 1991. *Taras Shevchenko-Hrushivs'kyi: khronika yoho zhyttya* [Taras Shevchenko-Hrushivsky: the Chronicle of his Life]. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Kostomarov, M. I., 1982. Avtobiohrafiya (Uryvky) [Autobiography (Fragments)]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro, pp. 148–153 (in Ukrainian).

Kostomarov, M. I., 1982. Lyst do vydavtsya-redaktora «Russkoy stariny» M. I. Semevs'koho [Letter to the publisher-editor of «The Russian Antiquity» M. I. Semevsky]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro, pp. 138–145 (in Ukrainian).

Kostomarov, M. I., 1982. Spohad pro dvokh malyariv [Memories about two painters]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro, pp. 130–137 (in Ukrainian).

Kostomarov, M. I., 1982. Spomynky pro Shevchenka [Memories about Shevchenko]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro, pp. 145–147 (in Ukrainian).

Kulish, P., 1998. Zhyzn' Kulisha [Kulish's life]. In: Kulish, P., 1998. *Tvory: v 2 t.* [Works. In 2 vols.] 2nd edition. Kyiv: Naukova dumka, vol. 1 (Prozovi tvory. Poetychni tvory. Perespivy ta pereklady [Prose. Poetry. Rehashes and translations]), pp. 234–264 (in Ukrainian).

Kulish, P., 1998. Istorychne opovidannye. In: Kulish, P., 1998. *Tvory: v 2 t.* [Works. In 2 vols.] 2nd edition. Kyiv: Naukova dumka, vol. 1 (Prozovi tvory. Poetychni tvory. Perespivy ta pereklady [Prose. Poetry. Rehashes and translations]), pp. 359–381 (in Ukrainian).

Lunyak, Ye., 2005. Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo: doslidzhennya prypanyaty rano [The Cyril and Methodius Society: study early to discontinue]. *Literatura ta kul'tura Polissya* [Literature and Culture of the Polissya]. The collection of scholar works. Nizhyn, issue 28 (Storinky istoriyi i kul'tury Polissya ta Ukrayiny v suchasnomu vysvitlenni [Pages of history and culture of the Polissya and Ukraine in modern coverage]), pp. 77–81 (in Ukrainian).

Lunyak, Ye. M., 2005. Ukrayins'kist' kyrylo-mefodiyivtsiv [The Ukrainian identity of the members of the Cyril and Methodius Brotherhood]. *Ukrayina soborna* [Indivisible Ukraine]. Collection of scholar articles. Kyiv: Instytut istoriyi

Ukrayiny NAN Ukrayiny, issue 2, part 1 (Istoryko-politolohichni ta pravovi zasady sobornosti y derzhavotvorennya v Ukrayini [Historical-political and legal principles of catholicity and state formation in Ukraine]), pp. 66 – 70 (in Ukrainian).

Lunyak, Ye., 2004. T. H. Shevchenko yak kyrylo-mefodiyivets': istoriohrafichnyy obraz [T. G. Shevchenko as a member of the Cyril and Methodius Brotherhood: historiographic image]. *Taras Shevchenko i narodna kul'tura [Taras Shevchenko and folk culture]*. Proceedings of the International (35th) Scientific Shevchenko Conference, April 20–22, 2004. The 190th Anniversary of T. G. Shevchenko's Birthday. In 2 vols. Cherkasy, vol. 1, pp. 176–181 (in Ukrainian).

Miyakovs'kyi, V., 2011. Shevchenko i Kostomarov [Shevchenko and Kostomarov]. *Khronika–2000. Ukrayins'kyi kul'turolohichnyy al'manakh [Chronicle–2000. Ukrainian cultural almanac]*. Kyiv, issue 4(86), part 2, pp. 296–312 (in Ukrainian).

Serhiyenko, H. Ya., 1983. *T. H. Shevchenko i Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo [Taras Shevchenko and the Cyril and Methodius Society]*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Chalyy, M., 2011. *Zhyttya i tvory Tarasa Shevchenka (Zvid materialiv do yoho biohrafii) [The lives and works of Taras Shevchenko (A summary of materials to his biography)]*. Kyiv: Veselka (in Ukrainian).

Shyharin, M. D., 1982. Spohady kyyan pro Shevchenka ta yoho chasy (Uryvky) [Memoirs of Kyiv inhabitants about Shevchenko and his times (Fragments)]. In: Dzeverin, I. O., ed., 1982. *Spohady pro Tarasa Shevchenka [Memories about Taras Shevchenko]*. Kyiv: Dnipro, pp. 169–171 (in Ukrainian).

Yaremenko, V., 2006. Pytannya uchasti Tarasa Shevchenka v Kyrylo-Mefodiyivs'komu bratstvi za istoriosofs'kym vymirom: dolannya stereotypiv [The question of Taras Shevchenko's participation in the Cyril and Methodius Brotherhood by the historiographical dimension: overcoming stereotypes]. *Naukovi zapysky. Seriya «Istorychni nauky» [Scientific notes. Historical Sciences Series]*. Ostroh; Toronto; New York, issue 7, pp. 496–517 (in Ukrainian).

Yaremenko, V. 2007. Taras Shevchenko ta Kyrylo-Mefodiyivs'ke bratstvo: dolannya stereotypiv [Taras Shevchenko and the Cyril and Methodius Brotherhood: Overcoming Stereotypes]. *Kyyivs'ka starovyna [Kyiv antiquity]*, no. 2, pp. 59–77 (in Ukrainian).